

EMIL BRIX

Közép-Európa befejezetlen története A határok iránti különös sóvágrásról a fal ledőlése után

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy Közép-Európának nevezett álmom, amely együvé hozta az Európa megosztottsága ellen tiltakozó keleti és nyugati értelmiségieket. Írók és művészek Prágában, Krakkóban, Bécsben, Budapesten, Ljubljanában vagy Pozsonyban közös területet követeltek maguknak, ez ugyanis teljesen hiányzott Európa politikai térképéről. A közép-európai művészek mélyeséges szépséggel tekintettek a „vasfüggönytől” keletre és nyugatra tapasztalható eltérő életkörülményekre. Virágzott a koncept-művészet, és mindent többé-kevésbé áthatott a politika, kifejezve a pluralizmus vagy a határok átlépése iránti vágyakozást (Wiener Aktionismus). 1989-ben ez a helyzet a békés forradalmak nyomán megváltozott. Úgy tűnt, a közép-európai értelmiség csupán a globális folyamatok részesévé vált: Csatlakozz a nyugati mintához, különben vidékinek fogod magad érezni! Válaszolj a határok nélküli globalizációra!

Orhan Pamuk írta *Isztambul: a város és az emlékek* című könyvében: „bizonyos fokig mindannyiunkat nyugtalanít, hogy mit gondolnak rólunk mások, idegenek, mindazok, akiket nem ismerünk. Ez a nyugtalanság fájdalommal nőhet, elhomályosíthatja a valósággal való kapcsolatunkat, és ha magánál a valóságnál is fontosabb lesz, problematikusává válik.”¹

Egy globalizált világ nem határok nélküli. Európa kitűnő példa rá, hogy a globalizációs folyamatok a közelség érzetét keltik, ami viszont beteljesíthetetlen. Az identitás és az emlékezés terei szeszélyesen kanyargó ösvények terepévé válnak, melyeket sosem láttak szeszélyesnek azok, akik az egymást átfedő identitások kulturális sokszínűségét vették görcsös alá Európának azon a táján, ahol a nyelveknek, vallásoknak és etnikumoknak hagyományosan együtt kellett élniük: „Ember semmitől nem viszolyog jobban, mint attól, hogy olyasmiről érjen hozzá, amit nem ismer”² – Elias Canetti *Tömeg és hatalom* című lenyűgöző művének csattanós első mondata korunk alaphangját üti meg. Canetti azt feszegette, hogy egyik alapproblémánk a közelség vagy szomszédosság kénytelen megtapasztala-

Emil Brix

lása, és nem csupán az egyén szempontjából, hanem a hatalmi struktúrák tekintetében is. A hatalom és tekintély eszméje valójában az identitásról szól, illetve arról a félelemtől, hogy az identitást valami hozzánk egész közeli megérinti. Ezt nem Canetti mondta ki először. Ő is – legalább közvetve – Sigmund Freudra utalt, aki szintén elemezte a szomszédos viszonyokat. Sok igazság rejlik Freudnak a „kis különbségek nárcizmusról” adott magyarázatában – akkor is, ha a közöségek szomszédos kapcsolatát vizsgáljuk. Freud szerint: „Mindig tartunk a hozzánk nagyon közel lévőkötől, mert olyan sok mindenben hasonlítunk rájuk.” A szomszédos ügyekben a befogadó és a kirekesztő tendenciák állandóan vetélkednek egymással. A kis különbségek nárcizmusa sok tekintetben nyilvánvalóan nem más, mint a globalizációra adott sajátos válasz. Közép-Európának a vasfüggöny 1989-es leomlása hozta vissza a szomszédosságot, újra megrajzolva a hajdani határokat. Erre a nagy paradigmaváltásra, mely az egyetlen alapvető európai határt tradíciók sokaságával cserélte fel, a művészek egy új individualizmussal és a modernség csillogó páncéljának kritikájával válaszoltak.

1 Nemes Krisztián fordítása

2 Bor Ambrus fordítása

Az emlékezetpolitikáról és identitáspolitikáról folyó, napjainkban meg-megújuló kulturális diskurzus a nyugati civilizációban kibontakozó történelmi kettős tagadásra (a tér és az idő tagadására) adott válasz: a modernség XX. századi paradigmája (a kommunizmust is beleértve) a lineáris haladáson alapult, a sebesség, a növekedés és az uniformitás szüntelen fokozódásán. A közép-európaiak hajlamosak kétségbe vonni azt a modernista elgondolást, amely szerint a globalizációs folyamatok annyira felerősítették a hasonlóságokat, hogy megteremtődött a „globális falu”, a távolságok pedig elvesztek.

Nem meglepő, hogy a változás gyorsuló üteme épp Európa közepén váltja ki – immár húsz évvel a kelet-nyugati határvonal megszűnése után – a visszafordulást a kulturális örökség (történelem és földrajz) újraértékelése felé, s hozza vissza a sokféleség és elkülönböződés kulturális narratíváit: *„keresd és tanuld meg felismerni a pokol legmélyén, ami és aki nem pokol, aztán nyújtsd meg az idejét, tágítsd a terét!”* (Italo Calvino).

A növekvő és mélyülő Európai Unió furcsa politikai élőlény. Nincs olyan, hogy „európai nép”, nincs közös európai nyilvános tér, és az uniót alkotó nemzetek között és nemzeteken belül nagyon különböző elképzelések élnek Európáról. Mint lenni szokott, az efféle ellentmondások hordoznak egy jó és egy rossz üzenetet. Jó hír, hogy minél jobban integrálódnak az országok az Európai Unióba, annál inkább fog Európa ismét egymással versengő etnikai és állami identitásokon alapulni. A rossz hír pedig az, hogy egy egymással versengő etnikai és állami identitásokon alapuló Európában ismét fellángolnak majd a hagyományos szomszédi konfliktusok. Minden szomszéd valahol magát az etnikai elvet horzsolja (a területet, kultúrát, határokat mint egyértelmű identitásjegyeket). Valóság-e vagy illúzió, hogy 1945-től kezdve, a két világháború tapasztalatai és a modern kor vívmányai után az európaiak végleg a földhöz kötözték az etnikai elv Guliverjét?

Az erősödő dilemmákra jó példa Ausztria. 1989 után Ausztria közvetlenül megtapasztalta, mit jelent Európa kelet-nyugati felosztásának megszűnése, s

Emil Brix és Szarka László a KeKI konferenciáján

hogy a szomszédi kapcsolatok hogyan kezdik visszanyerni hagyományos dimenzióikat. Ausztria azon országok közé tartozott, ahol 1989 előtt a legtöbben úgy tartották, jó lenne megszabadulni a vasfüggönytől és legyőzni a kommunizmust. Utána a többség már így gondolkodott: szép, szép, de azért ne engedjük be a szomszédjainkat a munkaerőpiacunkra, és ne háborgassák elégedett különállóságunkat. Keleten és Nyugaton sokak számára az új Európa azt jelentette, amit Canetti írt le: identitásának megkérdőjelezését valami ismeretlen által. A szomszédok és a határok politikai jelentése teljesen megváltozott 1989 után, majd az uniós bővítési tárgyalásokat követően.

Ugyanakkor úgy tűnt, van abban igazság, amit Francis Fukuyama sarkosan „a történelem végének” nevezett. Húsz évvel ezelőtt Fukuyama arról írt, hogy a liberalizmus egyedüli győztesként maradt a porondon a politikai modellek versenyében. Ma már a liberális gondolkodók zöme elismeri, hogy elméleteiknek van egy szervi hibájuk: nem tudnak számot adni azokról az érzelmekről, melyek képesek egy társadalmat egyben tartani és megteremteni a közösség érzetét. A szomszédoktól való félelem és az érzelmi kötelékek hiánya a kulturális különbségek európai hagyományainak erőteljes újjáéledését eredményezi. Európa nem a történelem végét éli, hanem annak a háború utáni hallgatólagos megállapodásnak a végét, hogy ne beszéljünk túl sokat a történelemről. E folyamatokat erősíti, ahogy Európa a növekvő számú bevándorlót

kezeli. A multikulturalizmus kirekesztettségbe zárja a bevándorlót, amit legitimizálni látszik az a kulturális diskurzus, amely folyvást „toleranciát” és „dialogust” emleget, ahelyett hogy a közös kötelekek megteremtésének mikéntjéről beszélne.

Ha egyetlen mondatban kellene összefoglalnom az új Európa ambivalens helyzetét, akkor az így hangzana: „a történelem, a földrajz és a hit újra itt van a falak között”. Az Európáról, az európai víziókról és az európai kapcsolatokról folyó viták valójában erről szólnak. A történelem, a földrajz és a hit nagy eszméi újra itt vannak a politikai gondolkodásban és diskurzusban. Bőven találhatunk erre példákat. A történelem mint potenciális emlékezés visszatérése szemmel látható. Ki érezzen felelősséget a XX. századi európai tömeggyilkosságokért, és hogyan vessük össze a Hitler és/vagy Sztálin áldozatainak járó erkölcsi jóvátételt? Európában a történelem könnyen emlékezetpolitikába fordul át. Úgy tűnik, hogy miközben ma politikai stratégiákról vitatkoznak, semmit sem hagynak feledésbe menni az európai történelemből. A történelmi emlékezés a politika eszközévé válik. A nemzeti politizálás indoklására az emlékezet erős határokat létesít a fejünkben, különösen ott, ahol pedig a határok jelenthetnének „átmenetet” és „átvitelt” (erre bőven akad példa Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában: Karia–Szlóvia, Szlovákia–Magyarország, Makedónia–Görögország stb.).

1989-től kezdődően a földrajz iránt is megújult az érdeklődés, melynek tárgya sokszor az, hogy „kié” a földrajz. A földrajz visszatérése azért is veszélyesebb és kihívóbb, mert geopolitikai vitákkal jár. Az európai viták egyre inkább befogadják a geopolitikai gondolkodást. Divatba jött nem csupán a politikusoknál és a történészeknél, de az értelmiségieknél is, hogy Európát mint globális szereplőt emlegessék. Kezdünk a földrajzról teljesen másképp beszélni, mint ahogy sok európai tette 1989 előtt, amikor ott volt az élesen megrajzolt identitáshatár Kelet és Nyugat között, de ezt a megkülönböztetést a közép-európai másképpgondolkodók sosem fogadták el valóságosnak. Paradox módon épp a kelet-nyugati szétválasztás megszűnése tette ismét releváns politikai kérdéssé az egyes országok keleti vagy nyugati földrajzi elhelyezkedését. Lengyelország Európa keleti felére összpontosít, Románia a Fekete-tengerrel kapcsolatos ügyekről tárgyal; Ausztria, Magyarország és Szlovénia erőteljesen támogatja a nyugat-balkáni országok európai integrációját. A földrajzot érintő politikai gondolkodás – így például az Oroszországot vagy Törökországot és Nyugat-Európát összekötő olaj- és gázvezetékek útvonalának kérdése

– teljes egészében az erőforrások körül forog, és azok elosztásának geopolitikai következményeit latolgatja. Európa mélyen elmerült az új földrajzi vitákba közlekedési folyósókról, migrációs útvonalakról, energiaforgasztásról, üzemanyag-vezetékek útvonalairól Keletről Nyugatra és Nyugatról Keletre.

Talán kevésbé meglepő, hogy a „hit” újra itt van a falak között, ami inkább a növekvő muszlim bevándorlásnak, mint szeptember 11-nek vagy a madridi és londoni terrorista támadásoknak köszönhető. A hit és a vallás újbóli megjelenése a nyilvános szférában már csak azért sem meglepő, mert a hit mint politikai hajtóerő sosem tűnt el teljesen. Európa egyes részein megőrizte erejét, még ha mellékvágányra állította is a politika és a vallás szétválasztásának eszméje. Jól ismert a török példa. És nem régen történt, hogy politikai okokból templomokat gyújtottak fel egymástól olyan távoli helyeken, mint Észak-Írország és a Balkán. Elmondom egy személyes élményemet a hit, a földrajz és a történelem összetalálkozásáról. Az 1990-es évek elején osztrák diplomataként Krakkóban dolgoztam, és akkoriban heves vita dúlt arról, hogy Lengyelország délkeleti részén a görög katolikus egyház visszakapja-e azokat a kolostorokat és templomokat, melyeket a XVIII. század végén II. József osztrák császár a római katolikusokról a görög katolikusokra ruházott át, a kommunista Lengyelországban pedig visszaadtak a római katolikus egyháznak. 1989 után II. János Pál pápa úgy határozott, hogy a megbékélés jeléül az épületeket vissza kell adni az ottani kis görög katolikus közösségnek. Sajnálatos módon azonban Lengyelország e távoli, délkeleti vidékén néhány római katolikus hívő ellenezte a visszaszolgáltatást: nyilvános tiltakozásokat és ültüntetések szerveztek a templomokban. Még ökölharcra is sor került a két egyház gyülekezeteinek tagjai között. És erre mi történt? A görög katolikus hívek küldtek nekem egy levelet, amelyben az állt, hogy Ausztriának köteles volna ugyanúgy segíteni ma, ahogy II. József segített 1782-ben. Nem hittem a szememnek, mikor az első levelet megkaptam. Úgy tűnik, Európa a folytonosság eszméjétől visszhangzik.

Ami az európai integráció jelenlegi krízisét illeti, a kérdés az, hogy a történelem, a földrajz és a hit vajon a probléma része, vagy a megoldása. A tipikus közép-európai rávágna, hogy mindkettő. Európa legtöbb egy másnak ellentmondó hagyománya politikailag nem „korrekt”, mégis láthatóan él, és megoldásra vár.

Európában a kollektív identitásokat az emlékezés bonyolult, gyakran egymásnak feszülő rétegei formálják, ami a közösségeket kivételesen érzékennyé teszi az emlékezetpolitikára. Orhan Pamuk Isztambul-könyve

csak egy a kollektív városi emlékezet különböző rétegeivel foglalkozó tanulmányok hosszú sorában. Pamuk bemutatja, hogy e rétegek miképpen szövik át a politikai döntéshozatalt és mindennapi gondolkodásunkat.

Az államhatárok legalábbis Nyugat-Európában hosszú ideje nem változtak. Ugyanakkor az európai tradícióban benne van, hogy határváltozások lehetségesek és valószínűek. 1989-et megelőzően Kelet és Nyugat között létezett egyfajta kompromisszum: a határok és rendszerek változtatása helyett emberi jogokat a kelet-európaiaknak! Helsinki mindenekelőtt erről szólt. Kivételes időszak volt ez az európai történelemben, és számolnunk kell azzal, hogy a jövő talán nem így alakul: gondoljunk csak a megannyi új államra és az 1989 után megrajzolt új határokra! Nem véletlen, hogy a Baltikumtól Szlovéniáig minden új ország az etnikai alapú nemzetállam gondolatára épül, még ott is, ahol erős etnikai kisebbségek vannak (kivéve a még voltaképpen nem működő Bosznia-Hercegovinát).

Idővel mindegyik többnemzetiségű birodalom összeomlott Európában. Manapság ez alól csak apró és gazdaságilag stabil államok jelentenek kivételt. A gazdaság segít, ezt bizonyítja Svájc és Belgium példája. Belgiumban a gazdasági problémák és a etnikumok közötti erősödő rivalizálás mintha összefüggne egymással. Az európai nemzetek egyértelmű határookra vágnak, de nehezen tudják azokat megvalósítani. A történelem három módszert ismer a tiszta etnikai határok létrehozására az európai államok között vagy egy államon belül: tömeges népességmozgás, asszimiláció és népirtás. Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket az Európa történelemében újra meg újra alkalmazott stratégiákat, láthatjuk, milyen hatalmas feladat áll előttünk a kontinens egyes részein. Az európai teendők között a kisebbségek védelme fontos prioritás kell hogy maradjon.

A reneszánsztól és a felvilágosodástól kezdődően Európa hagyományosan elválasztotta a politikát a szenvedélytől. Az állam és a vallás különválasztása az európai modell része, és 1945 után az európai integrációs folyamat szándékosan kerülte a kulturális kérdéseket. Azonban a politika és a szenvedély radikális különválasztásának megvannak a maga hátulütői. Ma az európai vezetők azt kérdeik: „Hogyan teremthetjük meg ez európai közösségi szellemet?” Az („irracionális” érzelmi kötődésen alapuló) európai patriotizmus valamilyen formájának elfogadása nélkül képtelenek leszünk valódi érdeklődést felkelteni az európai ügyek iránt.

A mai európai politika mintha az identitás tereire összpontosítana, és nem a haladáseszmekekre. Az „idő”

dinamikáját felváltotta a „tér” dinamikája. Város-szociológusok, mint Edward Soja, történészek, mint Karl Schlögel, arról beszélnek, hogy a kultúrakutatásban „térbeli fordulat” következett be: Európának a tér érdekesebbé válik, mint az idő. Innen a megújult érdeklődés az emlékezetpolitika iránt, az identitások és a határok kérdése iránt. A politikai pártok a közelségtől való félelem mozgósításával szereznek lendületet.

Az európai hagyományokról és az európai perspektívákról kialakított kritikai elképzelések mind a határok kérdésével foglalkoznak. Ha valami sajátosat lesűrhetünk az európai együttműködés sokértelmű hagyományaiból, akkor az nem más, mint az a mód, ahogy Európa kezeli a határokat, legyenek azok belső, külső, valódi vagy képzelt határok. Lehet, hogy az európaiak a határoknak egyfajta sajátos etikáját dolgozták ki? A kulcskérdés itt az, hogy a határokat ne pusztán identitásjelzőknek vagy a különböző identitások választóvonalainak fogjuk fel, hanem meglássuk bennük a közös vonásokat is felmutató identitások közötti átjárás tereit. Egy kulturális sokszínűségére büszke kontinensen érdemes olyan állapotra törekedni, amelyben a határok az integrációt képviselik, és nem a szétszakadást. Európának sok a tennivalója, hogy egyensúlyba hozza a centrumokat és a perifériákat. Ki dönti el, hol vannak a centrumok és a perifériák Európában? Mi egy nemzeti vagy az európai identitás magja, és a központ vagy a periféria dönt erről? Ha Párizsban tesszük fel ezt a kérdést, más választ kapunk, mint Temesváron. Ha Klagenfurtban kérdezősködünk, más a válasz, mint Bécsben.

Olyan európai eszmecserére van szükség, amely a szomszédságban a határokat átszelő szolidaritás és a határokat átszelő konfliktus potenciálját látja. Európa jövője inkább a perifériákon dől el, semmint fővárosaink hatalmi folyosóin. A temérdek látható és láthatatlan határ mindenkit szomszédá tesz, és talán ráveszi az európaiakat, hogy a határokat az átjárás helyeinek tekintsék. Egy újraértelmezett Közép-Európa pontosan ezt az üzenetet hordozhatja: a határok ingatag identitásjelzők, még akkor is, ha a berlini fal fizikai valóságára tesz szert, vagy mint az a fal, amelyet a cseh Ustí nad Labemben terveztek felhúzni a roma és a nem roma lakosság elkülönítésére. Szerény javaslatom, hogy javítsuk a határok minőségét mint európai alapértéket, bizonyára nagyon is nagyratörőnek hangzik.

Fordította Gelléri Péter